

dying is a personal act. The tragedy of Fr Sergius is, that he was thinking that his sophiology would shed a new light on patristic theology, but, instead, it leads to theological distortions. He clearly has not grasped the essential point of the Council of Chalcedon and its theological contribution to christology: the distinction between Hypostasis and Nature, which would be emphasized again in the following centuries, during the theological controversies on Monotheletism and Iconoclasm. And this distinction has to be seen as a mystery, for it goes beyond human and logical reasoning. It is a distinction without separation; it can be compared with the distinction, without separation, between the three Divine Persons of the Trinity, or, to give another example, with the distinction between the Divine Nature and the Divine Energies. In other words, it is a distinction which exclusively belongs to the mystery of God alone. We notice again that sophiology, as a philosophical system, does not fit in the apophatic character of patristic theology.

With this example I want to illustrate how Fr Sergius resembles the philosopher whom he talks about in his book *Die Tragödie der Philosophie*. In reading his works, one feels that he was moved by a divine force, and an inner fire. But when he came so close to the sun, he risked to get burned and to fall down. Fr Alexander Schmemmann formulated Bulgakov's sophiology indeed as a "fall", *padenie*. In a most beautiful article devoted to Fr Sergius Bulgakov, Fr Alexander wrote: "It is exactly on this point: his desire for a *system*, that I see a sort of *fall*. It seems to me that Fr Sergius has given in to a temptation" [7, p. 20]. In his *Journal*, *Dnevnik*, Fr Alexander is even more severe: "In the theology of Bulgakov there is no humility. Whatever subject he takes, he immediately has to modify it, reshape it and explain it in his own manner. He never 'melts together' with the Church (*slivaetcha s tserkov'iou*). He thinks that he has to explain to the Church what she is, what she needs..." [6, p. 527].

It is true that Orthodox theology should not be a mere repetition of what the Fathers have said. True Tradition is a living Tradition, and it is the task of a theologian to express in his own way the faith of the Church, especially when he has to deal with certain issues which have not been discussed yet by the Fathers of the Church. But he should

never tear himself away from the spirit and vision of patristic theology. And that is the problem of Bulgakov's sophiology, for instance when it does away with the apophatic character of patristic theology, as we have seen in the just given examples. It is the tragedy of Fr Bulgakov that he did not humbly stop before the unknowable mystery of God, but replaced the unknowable and inexpressible Divine Nature by his concept of "Sophia". I think that Fr Alexander is right in his judgment and that in this case humility is replaced by the pride (may Fr Sergius forgive me for using this word) of a philosopher who thinks that his system will be the end of all other systems...

Nevertheless, Fr Sergius Bulgakov had also this other side in him, which is described so impressively by Fr Schmemmann in the article I have quoted, that of the Churchman, the priest who stands in fear of God before the altar, and who realized that the Kingdom of God is about to come. In a personal talk to me, Fr Alexander once said that Fr Sergius' theology and sophiology is "nothing but the experience of the Kingdom of God". In the just quoted article Fr Alexander writes that it is not accidental that each of the books of his last trilogy ends with the words "Come, Lord Jesus", the prayer of the early Christians [1, p. 34]. It is no doubt that the experience of the presence and expectation of the Kingdom to come was given to Fr Sergius in the liturgical celebrations of the Church. And therefore, as Fr Alexander justly remarks, "the best pages of Fr Sergius are not those in which he tries to define his Sophia...-, but those which reflect the light and the joy of his liturgical experience and vision" [1, p. 34].

1. Булгаков Сергей. Автобиографические заметки. – Париж, 1946.
2. Булгаков Сергей. Агнец Божий. – Париж, 1933.
3. Булгаков Сергей. Богослужение в Православии // Булгаков Сергей. Православие. – Париж, 1965.
4. Булгаков Сергей. Невеста Агнца. – Париж, 1945.
5. Йоост ван Россум. Паламизм и софиология // Христианская мысль. – 2006. – № 3. – С. 62–66.
6. Шмеман Александр. Дневники 1973–1983. – М., 2005.
7. Шмеман Александр. Три образа // Вестник РСХД. – 1971. – № 101–102 (III–IV).
8. Bulgakov Sergius. *Die Tragödie der Philosophie*. – Darmstadt, 1927.
9. Florovsky Georges. *Creation and Creaturehood* // G. Florovsky. *Creation and Redemption*. – Belmont, MA, 1976. – P. 43–78.
10. Florovsky Georges. *St Athanasius' Concept of Creation* // G. Florovsky. *Aspects of Church History*. – Belmont, MA, 1975. – P. 39–62.

Надійшла до редколегії 04.10.11

УДК 330.83

Т. Гайдай, канд. екон. наук, доц. (КНУ імені Тараса Шевченка)

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА СПОРІДНЕНІСТЬ ЕКОНОМІЧНИХ ПОГЛЯДІВ С.М. БУЛГАКОВА З ІСТОРИКО-СОЦІАЛЬНИМ НАПРЯМОМ: ДОСЛІД ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНОГО АНАЛІЗУ

У статті здійснено історико-економічний аналіз ознак методологічної спорідненості економічних поглядів С.М. Булгакова з економічною гетеродоксією кінця XIX – початку XX ст. – історико-соціальним напрямом в економічній думці Німеччини. Досліджено роль ученого у започаткуванні інтердисциплінарних напрямів економічних досліджень – соціально-етичної течії та інституційно-орієнтованої економічної думки початку XX ст.

Ключові слова: економічна гетеродоксія, історико-соціальний напрям, етико-правова течія, інституційно-орієнтована економічна теорія.

В статье осуществлен историко-экономический анализ признаков методологического родства экономических взглядов С.Н. Булгакова с экономической гетеродоксией конца XIX – начала XX вв. – историко-социальным направлением в экономической мысли Германии. Исследуется роль ученого в основании интердисциплинарных экономических исследований – социально-этического течения и институционально-ориентированной экономической мысли начала XX ст.

Ключевые слова: экономическая гетеродоксия, историко-социальное направление, этико-правовое течение, институционально-ориентированная экономическая теория.

The paper undertakes a historical and economic analysis of indications as to methodological affinity between S.N. Bulgakov's economic views and economic heterodoxy in late 19th and early 20th century, i.e. the Historical and Social Schools in German economic thought. Bulgakov is considered in light of his role in launching the interdisciplinary economic studies, i.e. socially-ethical streams and institutionally-oriented economic thought in early 20th century.

Key words: economic heterodoxy, historical and social schools, ethic and law stream, institutionally-oriented economic theory.

Значимість наукового спадку багатьох визнаних представників історії економічної науки зазвичай не виходить далеко за межі відповідної епохи чи певної національної наукової школи. У такому випадку ідеї

науковця належить переважно чи виключно тому історичному часу та науковому простору, на ґрунті яких вони сформувались і розвинулись. Проте їх науковий внесок формує невід'ємну ланку у спадкоємному "лан-

цюжку" розвитку наукового знання, так би мовити "локально" забезпечуючи його безперервний та висхідний характер. І вже цього буває цілком достатньо для увічнення їх імен у пантеоні вітчизняної чи/та навіть світової економічної науки.

Втім є і такі, зрозуміло, нечисленні наукові імена, ідейний вплив яких з плином історичного часу стає лише потужнішим, постає – яскравішою, а інтелектуальний внесок глибшим і багатограннішим. Ім'я Сергія Миколайовича Булгакова як науковця і мислителя без жодного перебільшення належить до їх числа. Як представник не чисельної когорти так званих універсальних учених, здатних охоплювати різні дослідні галузі у колі власних наукових інтересів, він був видатним економістом-теоретиком та істориком економічної думки, філософом, богословом та релігійним мислителем, суспільним та церковним діячем. Його науково-теоретична спадщина охоплює розгалужений спектр дослідних напрямів в широкому інтердисциплінарному просторі: від політичної економії та історії економічних ідей до філософії, економічної соціології, релігійної етики та богослов'я. І сьогодні, у 140-у річницю з дня народження видатного мислителя, коли майже сторічна часова відстань відділяє нас від його найпотужніших ідейних та духовних звершень, пошуки і здобутки С.М. Булгакова із все зростаючою силою продовжують приваблювати і вражати дослідників своєю невичерпною глибинністю смислів. Але як не парадоксально, економічна спадщина С.М. Булгакова, особливо у її парадигмально-методологічному вимірі, й дотепер лишається значною мірою "річчю у собі" для широких кіл фахової наукової спільноти. І цьому є ряд пояснень.

По-перше, в еволюції власних економічних поглядів учений ще на початку наукової зрілості послідовно, але впевнено й незворотно зійшов з магістрального шляху економічного мейнстріму власної епохи. З початку ХХ ст. він еволюціонує все далі у площину неортодоксальних теоретико-методологічних пошуків і знахідок, а також самостійно торує теоретико-методологічну цілину. Разом з витонченою інтелектуальною елітою свого часу (у філософській думці – неокантіанство, російська школа філософського ідеалізму (М. Бердяєв, П. Струве та ін.), в економічній – завершальна генерація історичного напрямку у складі М. Вебера та В. Зомбарта, соціально-етична школа Р. Штаммлера та ін.) С.М. Булгаков відходить від методологічних стандартів економічного детермінізму (економізму) класичної школи та марксизму.

По-друге, учений у своїх економічних дослідженнях сміливо виходив за межі ортодоксального розуміння предмету політичної економії у тоді й дотепер край нагальну, більш реалістичну, але попри це недостатньо розроблену сферу інтердисциплінарних досліджень.

По-третє, найбільш теоретично зрілі та значимі звершення він здійснив у площині ідейно-сміслової спільності формально несумісних царин – науки та богослов'я, де інтелектуальний ландшафт і у часи С.М. Булгакова, і сьогодні традиційно лишається надзвичайно небагатолюдним.

По-четверте, звісно ж, значно відтермінували в історичному часі долучення до праць С.М. Булгакова як ученого і мислителя індивідуальні й водночас типові обставини його особистого життя. Йдеться про вимушену долю ідейного емігранта-вигнанця: у 1923 р. учений як видатний філософ-ідеаліст та визнаний духовний лідер свого часу був примусово висланий з Радянської Росії, ставши пасажиром сумнозвісного "філософського пароплава". У такий спосіб більшовицька політична верхівка прагнула приректи його ідеї на забуття. Цей драматичний перебіг подій життя С.М. Булгакова

на зламі епох на довгий час викреслив його ім'я та наукову спадщину з обріїв радянського офіційного суспільствознавства. Її вивчення на пострадянських теренах стало можливим та розпочалось лише з 1990-х рр., з початком демократичних суспільних перетворень.

Усі вищезазначені чинники, зрозуміло, і раніше, і тепер становили високі когнітивні бар'єри на шляху сприйняття і осмислення ідей Булгакова, для навіть часткового подолання яких потрібні значні особисті зусилля дослідника у напрямі інтегративної самоосвіти. Це, з одного боку, обумовило недостатній рівень теоретичного освоєння поглядів С.М. Булгакова у сучасному економіко-теоретичному контексті. З іншого боку, також не сприяло інтеграції ідей ученого в систему нормативно-навчального економічного знання, залишаючи їх предметом усвідомлення та дослідження порівняно вузького кола фахівців. Тому надзвичайно цінними та плідними є системні зусилля наукового осередку економічного факультету КНУ імені Тараса Шевченка на чолі з деканом факультету членом-кореспондентом АН України, професором В.Д. Базилевичем по формуванню стійкого дослідно-пізнавального інтересу фахівців, наукової молоді та студентства України і СНД до скарбниці філософсько-економічної думки С.М. Булгакова. Йдеться передусім про вихід єдиної у своєму роді наукової монографії "С.М. Булгаков. Розмисли. Творча спадщина у контексті ХХІ століття" (2006) за редакцією В.Д. Базилевича [1], а також про проведення двох міжнародних за складом та міждисциплінарних за змістовним наповненням наукових конференцій, присвячених даній проблематиці. При цьому друга конференція 2011 р. вже інтегрувала дослідні зусилля фахівців Східної та Західної Європи.

Разом з тим, зазначена наукова проблематика потребує подальшої ґрунтовної розробки по багатьох дослідних напрямках. Зокрема метою даної статті є здійснення історико-економічного аналізу ознак методологічної спорідненості економічної спадщини С.М. Булгакова з економічною гетеродоксією кінця ХІХ – початку ХХ ст. – історико-соціальним напрямом в економічній думці Німеччини. Основні дослідні завдання полягають, по-перше, у розкритті факторів та напрямів модифікації ідейно-методологічних засад економічних поглядів С.М. Булгакова у так званий економічний період його наукової активності (1890-1990-ті рр.); по-друге, у виявленні напрямів теоретико-методологічного впливу історико-соціального напрямку німецької економічної думки на еволюцію системи економічних поглядів ученого; по-третє, у розкритті генезису інституційно-орієнтованих економічних досліджень С.М. Булгакова, холистичної природи суспільства та людини в їх багатогранному соціально-економічному бутті.

Історико-економічний аналіз економічних ідей С.М. Булгакова допомагає певною мірою підняти завісу над однією з найцікавіших, але малодосліджених сторінок економічної науки – зародженням соціально-етичних, соціально-психологічних досліджень у галузі теоретичної економіки. Незважаючи на їх бурхливий та плідний розквіт в Україні та Росії на початку ХХ ст., вже у 1920-ті роки вони були піддані ідеологічному шельмуванню та гонінню, а надалі (за радянської доби) – цілковитому вилученню з наукового і методологічного обігу. Тим самим у вітчизняній економічній теорії фактично було перервано традицію міждисциплінарних досліджень соціально-історичних, етико-культурних, правових, релігійно-світоглядних чинників економічного розвитку, які у світовій економічній науці дали початок інституційній теорії. У цьому контексті як ніколи доречним видається наступний вислів видатного фахівця з історії економічної думки М. Блауга: "То навіщо турбуватися

історією економічної теорії? Бо краще знати власну інтелектуальну спадщину, ніж просто здогадуватися, що вона зберігається десь у невідомому місці і написана іноземною мовою" [2, с. 637]. Ці слова найточніше відбивають стан справ із опануванням економічної спадщини С.М. Булгакова. На жаль, і дотепер його вагомий внесок у розвиток економічної думки далеко не сповна зрозумілий, оцінений та потребуваний нащадками.

Як відомо, на терени політичної економії С.М. Булгаков вступив після закінчення в 1896 р. юридичного факультету Московського університету по кафедрі політичної економії. Ідейно-світоглядне та наукове становлення молодого ученого, як до речі і багатьох його сучасників у Росії та країнах Західної Європи, відбувалось під потужним впливом теоретичного марксизму, з притаманним йому матеріалістичним світоглядом та революційною ідеологією. Університетські вихователі Булгакова були послідовниками так званого легального чи критичного марксизму, популярного на межі XIX-XX ст. у колах ліберальної інтелігенції. "У ранніх працях 1896-1898 рр. Булгаков постає ортодоксальним марксистом, який з релігійним зав'язанням захищав догми Маркса від нападок ревізіоністів" [3, с. 348]. Як викладач політичної економії в Московському імператорському технічному училищі, він активно співпрацював з ліберально-народницькими та марксистськими виданнями ("Нове слово", "Науковий огляд", "Російська думка", "Початок"). Перші статті Булгакова "Про закономірності соціальних явищ" (1896), "Закон причинності і свобода людських дій" (1897), а також книга "Про ринки при капіталістичному виробництві" були написані в руслі марксистської теорії.

Початковий емпіричний відцентровий дрейф від ідеології та економічної теорії марксизму розпочався в поглядах Булгакова під час його зарубіжного наукового стажування. У 1898 р. Булгаков виїхав у дворічне відрядження до Німеччини з метою підготовки до професорського звання. Перебуваючи у Берліні, за сприяння Г. Плеханова зустрічався з теоретиками німецької соціал-демократії К. Каутським, А. Бебелем та М. Адлером, які на той час очолювали ідейну ревізію марксизму. Згодом відвідав Париж, Лондон, Цюріх, Женеву, Венецію. У цей період опублікував статті "Про деякі основні поняття політичної економії" (1898) та "До питання про капіталістичну еволюцію землеробства" (1899), а також підготував до захисту докторську дисертацію, виклавши результати своїх досліджень у двотомній праці "Капіталізм і землеробство" (1900). На ґрунті глибокого вивчення емпіричної бази розвитку аграрних відносин у країнах Західної Європи та в Російській імперії, молодий дослідник починає сходити з первісних марксистських позицій. Поступово він приходить до висновку про неуніверсальність аграрної теорії К. Маркса, виключність умов аграрних перетворень в Англії, на яких той ґрунтувався як на класичних, а тому про незастосовність теорії Маркса для російських реалій.

Знаменний етап ідейно-світоглядної, теоретико-методологічної та духовної еволюції С.М. Булгакова припадає на час його перебування в Києві, де він працював з 1900 по 1906 р. професором кафедри політичної економії Київського політехнічного інституту та приват-доцентом Київського університету св. Володимира. В Києві, зокрема під впливом реалій революції 1905 р., учений пережив критичний перегляд марксизму та ідейний розрив з ним, а також загальне розчарування в революційному шляху розвитку, визнання його моральної ущербності та соціально-економічної хибності. В ідейно-філософських поглядах учений здійснив остаточний перехід на позиції ідеалізму та повернення в лоно православ'я. В цьому контексті широку відомість йому

принесла публікація збірки статей, написаних за період 1896-1903 рр., – "Від марксизму до ідеалізму" (1903), яка по праву стала знаменням епохи та покоління, а також праці "Героїзм та подвижництво" у збірці "Віхи" (1909).

Подальший хід ідейно-світоглядної духовно-філософської еволюції С.М. Булгакова від філософсько-методологічного ідеалізму до релігійної філософії та богослов'я втілились у збірці його творів "Два гради" (1911), у виконаній в традиціях і на засадах християнсько-православної господарської етики монографії "Філософія господарства", яку в 1912 р. С.М. Булгаков захистив як докторську дисертацію, а також в релігійно-філософській праці "Світло не вечірнє" (1917).

З 1906 по 1919 рр. також виходять збірки його лекцій та навчальні посібники, у яких не тільки втілюються педагогічні досвід Булгакова на поприщі викладання політичної економії, але й результати власних теоретичних пошуків і надбань у цій галузі: "Короткий нарис політичної економії", "Історія соціальних учень в XIX столітті", "Історія економічних учень", "Аграрне питання".

Слід особливо зауважити, що економіко-теоретичний етап наукової творчості С.М. Булгакова припадає на рубіж XIX-XX ст., тобто період бурхливого розвитку на теренах російської та української економічної науки майже всього спектру тогочасних наукових традицій та шкіл: класичної школи, історико-соціального напрямку, ортодоксального та критичного марксизму, соціал-утопізму, маржиналізму, неокласичного напрямку, математичної школи та ін. [4, с. 116-126]. Закладення та зміцнення у цей період традицій ідейного та методологічного плюралізму вели до плідного теоретичного розгалуження та взаємозбагачення різних наукових напрямів у галузі теоретичної економіки.

С.М. Булгаков належав до блискучої плеяди таких видатних учених, як М. Туган-Барановський, П. Струве, М. Бердяєв, В. Желєзнов, В. Косинський, М. Соболев, М. Лежнев, М. Ратнер, В. Водозов та ін., які на початку XX ст. репрезентували та активно розбудовували один з найвпливовіших, а за деякими оцінками, основний напрям у політичній економії – соціальний або як його ще прийнято називати "соціально-історичний" або "історико-соціологічний" [5, с. 56-58]. Попри певну різноманітність ідейно-політичних та науково-теоретичних уподобань його представникам було властиве *тяжіння до широкого системно-міждисциплінарного підходу в осмисленні та розкритті економічних проблем*. Означений підхід полягав у активному творчому залученні до політекономічного аналізу здобутків суміжних суспільних наук чи галузей суспільствознавства: філософії, соціології, права, психології, етики та ін., а також у врахуванні вагомості комплексу неекономічних факторів суспільного розвитку. Цей напрям був означений соціологічною, правовою, історико-генетичною та морально-етичною інтерпретаціями проявів складної системи економічної життєдіяльності суспільства та людини. Надалі він дав потужний імпульс для розвитку на Заході одного з провідних напрямів світової економічної думки XX-XIX ст. – інституціоналізму.

До речі, соціальний напрям в українській та російській економічній думці відзначався більшою ідейно-теоретичною та методологічною строкатістю, ніж у західноєвропейській, а межі його були, ще більш розмитими. Тому питання методологічної ідентифікації у складі цього напрямку дослідницьких засад С.М. Булгакова потребують, на наш погляд, певної конкретизації. Осмислення ідейної еволюції вченого, знайомство з його зрілими філософсько-економічними працями приводять до висновку, що він репрезентував достатньо самобутню, неортодоксальну течію в економічній теорії,

в цілому, та в соціальному напрямі, зокрема, – соціально-етико-психологічну. Піонерні розвідки в даному напрямі у цей же історичний час у світовій науці здійснювалися М. Вебером, В. Зомбартом, Р. Штаммлером, Т. Вебленом, а на вітчизняних теренах зокрема М.І. Туганом-Барановським [6, с. 390].

Економічні праці С.М. Булгакова 1900-х рр. відображали перехід ученого до оновленого сприйняття основ політичної економії на засадах філософського ідеалізму та соціально-етичного підходу. Безумовно, ця еволюція носила глибоко особистісний характер, проте її загальний напрям був не випадковим. Він відповідав ключовим на той час тенденціям еволюції європейської соціально-філософської та економічної думки. Так, з кінця XIX ст. схожий шлях ідейно-теоретичного становлення пройшли представники наймолодшої генерації Німецької історичної школи (видатні вчені М. Вебер і В. Зомбарт), лідери та ідеологи європейського соціал-реформізму (Е. Бернштейн, К. Каутський та ін.).

З ідеями економічної гетеродоксії свого часу – історичним напрямом в німецькій економічній думці – Булгаков був добре обізнаний, але при цьому аж ніяк не міг би вважатися його безумовним adeptом. Напроти, він сприймав цей напрям на загал так само критично, як і класичну теорію. Так, у спеціально присвяченій зазначеній проблематиці праці "Класична школа та історико-етичний напрям в політичній економії", що згодом увійшла у його знаменний цикл "Від марксизму до ідеалізму", Булгаков надав глибокий та критичний порівняльний аналіз теоретико-методологічних засад обох напрямів. Але при цьому виявив ґрунтовне зважене розуміння ознак методологічної обмеженості обох [7, с. 174-176, 177-180]. Тому можна казати виключно про селективний (вибірковий) вплив окремих представників даного напрямку та про формування певних методологічних чітких пріоритетів у його сприйнятті Булгаковим. Таке пріоритетне значення у зміні світоглядних орієнтирів та методологічних засад С.М. Булгакова відіграв ідейно-теоретичний вплив представників саме останньої генерації історичного напрямку Німеччини (М. Вебер, В. Зомбарт) та лідера соціального напрямку Німеччини Р. Штаммлера. "У повітрі відчуваються нові віяння. Ми переживаємо цікавий момент розвитку соціально-економічної літератури", – писав про їх ідейні новації С.М. Булгаков [7, с. 181].

Дослідження економічних праць С.М. Булгакова 1900-х рр. дозволяє, на наш погляд, структурувати такі основні напрями реалізації процесу формування нових ідейно-методологічних засад та концептуальних підходів ученого в галузі політичної економії:

- зміну ідейно-філософського методологічного підґрунтя його поглядів на основі переходу від матеріалізму до філософського суб'єктивного ідеалізму (І. Кант, неокантіанство), а згодом – до релігійного світогляду;
- трансформацію соціально-економічних поглядів під впливом ідей соціального напрямку німецької політ-економії (Р. Штаммлер та ін.);
- еволюцію економічних поглядів у напрямі зближення з теоретичними засадами новітньої історичної школи (М. Вебер, В. Зомбарт);
- творчий розвиток та синтез релігійно-етичних принципів Веберівського методу з елементами етико-психологічної інтерпретації економічної дійсності, їх творче поєднання з християнським релігійним світоглядом і православною трудовою етикою.

Теоретико-методологічним джерелом та підґрунтям становлення нової системи економічних ідей С.М. Булгакова стало критичне переосмислення, а згодом заперечення Марксового діалектико-матеріалістичного ме-

тоду з позицій суб'єктивного ідеалізму. Головним джерелом ідейного впливу стала філософська система І. Канта. До речі, різні напрями європейської суспільної думки кінця XIX – початку XX ст. перебували під могутнім впливом справжнього кантівського ренесансу, який розпочався в Німеччині з появою яскравої плеяди філософів-неокантіанців (О. Лібмана, Ф. Ланге, Б. Віндельбанда, Г. Ріккєрта та ін.). Зокрема, саме під безпосереднім впливом неокантіанства відбулось ідейно-теоретичне розмежування з марксизмом В. Зомбарта та Е. Бернштейна, сформувався новий погляд представників історико-соціального напрямку на суспільно-історичний процес як сферу активної творчості людського фактору, свідомого індивіда. Сам С.М. Булгаков у такий спосіб висловлювався з приводу еволюції власних філософських поглядів: "... я ставив собі більш загальне та широке завдання ... внести в марксизм щеплення кантівського критицизму... Постановка цього завдання пояснюється загальним тяжінням до "неокантіанства" ("суб'єктивного ідеалізму"), в якому я коливався між різноманітними відтінками" [8, с. 7]. Показовим з огляду на це є також інше висловлювання вченого: "Кант завжди був для мене безсумнівішим ніж Маркс, і я вважав за необхідне перевіряти Маркса Кантом, а не навпаки. Кант і в дійсності виявився найсильнішим реактивом, що розкладав марксистську догматику" [8, с. 8]. Під впливом неокантіанства у Булгакова формується нове філософське сприйняття господарства та господарської ролі індивіда: "Людина є мікрокосм, що поширює свій вплив у макрокосмі" [9, с. 256].

Потужний вплив на економічні погляди С.М. Булгакова у 1900-ті рр. справили ідеї засновника та лідера соціального напрямку в економічній думці Німеччини – знаного німецького філософа, соціолога та економіста професора Р. Штаммлера (1856-1938). У 1896 р. побачила світ основна праця Штаммлера "Господарство і право з точки зору матеріалістичного розуміння історії", в якій містилася гостра ідейна полеміка з марксизмом та нове концептуальне викладення власних поглядів на суспільно-історичний процес. В праці "Господарство і право...", яку Булгаков згодом назве "чудою книгою" [7, с. 181], Р. Штаммлер здійснив розгорнуту критику методології економічного матеріалізму, доводячи важливе значення правових та етичних норм як визначального фактору соціального та економічного устрою суспільства, його еволюції. Етико-правова домінанта в житті суспільства виводилася ним з особливостей психології людини, розглядалася як частина світу людського духу, залежна від свободи людської волі. В творі Р. Штаммлера також стверджувався морально-етичний підхід до аналізу та оцінки явищ економічного життя. Автор піддавав критиці марксизм саме за відсутність у ньому "етики".

Знайомство з новим неортодоксальним етико-правовим підходом Р. Штаммлера до модернізації теоретико-методологічних засад політичної економії як суспільної науки та аналізу проблем соціально-економічної життєдіяльності суспільства і людини сприяло формуванню у С.М. Булгакова стійкого інтересу до філософії неокантіанства, а також привело до глибоких змін у його соціально-економічних поглядах. Цей підхід виявився близьким С.М. Булгакову і знайшов відгук у його подальших економічних поглядах (працях). Так, пізніше, у вступній лекції до курсу "Критичний вступ до політичної економії" (1903) С.М. Булгаков висловився таким чином: "Політична економія, за цим попереднім її визначенням, є прикладною етикою, саме етикою економічного життя" [8, с. 231]. Творчо застосовуючи етичний принцип в економічних дослідженнях, Булгаков у власних роботах з філософії господарства та економіч-

ної теорії (таких як "Основні проблеми теорії прогресу", "Філософія господарства", "Народне господарство та релігійна особистість" та ін.) здійснив з християнсько-православних морально-етичних позицій аналіз ключових економічних проблем.

Поряд з цим не менш важливим імпульсом у методологічних засадах С.М. Булгакова стала, як зазначалося вище, наукова спадщина видатних німецьких учених В. Зомбарта та М. Вебера. Їхні праці, між іншим, також були зразком самобутнього застосування філософської методології неокантіанства до соціально-історичних і соціально-економічних досліджень, втілення пріоритетності духовного фактора в теорії суспільного історичного розвитку, у формуванні господарських устроїв минулого і сучасності.

С.М. Булгаков був добре обізнаний з працями В. Зомбарта (1863-1941) і високо оцінював його як ученого економіста. Булгаков вважав Зомбарта "найталановитішим ученим" [7, с. 180-181]. Можна знайти неодинокі високі оцінки Булгаковим німецького ученого, зокрема: "В останню чверть століття найяскравіше з імен представників економічної науки в Німеччині належить Зомбарту" [10, с. 678]. Він також писав, що "професор В. Зомбарт є одним з найбільш яскравих талантів серед сучасних економістів і таким, який об'єднав у своєму світоспогляданні наукові елементи як марксизму, так і історичної школи" [8, с. 234]. Булгаков знав його найбільш відому та фундаментальну працю "Сучасний капіталізм" (1902). Він високо оцінював цей багатотомний монументальний твір німецького вченого, хоч, звісно, не у всьому з ним погоджувався та активно полемізував, критикуючи його за "економічний раціоналізм".

Значний вплив на еволюцію економічних поглядів С.М. Булгакова справили наукові ідеї іншого визнаного авторитета у суспільній думці ХХ ст., видатного мислителя, філософа, історика, соціолога та економіста М. Вебера (1864-1920). Провідними ідеями його праці, передусім всесвітньо відомої – "Протестантська етика і дух капіталізму", – стали з'ясування феномена господарського духу нації, дослідження впливу соціально-психологічних факторів на генезис господарських форм, обґрунтування та розкриття визначальної ролі протестантських морально-етичних норм у генезисі капіталізму як підприємницького ладу. М. Вебер на відміну від В. Зомбарта розглядав "дух капіталізму" не як продукт його зрілого розвитку, а як духовну передумову становлення, історичної генези у надрах феодалізму. Духовні, а саме релігійно-психологічні, основи нової капіталістичної господарської системи Вебер побачив у господарській та трудовій етиці протестантизму.

Праця М. Вебера знайшла потужний співзвучний відгук у С. Булгакова. Осмислення ідей Вебера безпосередньо навело Булгакова на ідею доповіді "Народне господарство та релігійна особистість", з якою він спочатку виступив у Московському релігійно-філософському товаристві у березні 1909 р., а згодом надрукував у виданні "Московский еженедельник" (№№ 23-24 за 1909 р.). Пізніше вона увійшла у збірку праць С. Булгакова "Два гради. Дослідження про природу суспільних ідеалів" [11]. Слідом за німецьким ученим він визнавав: "Сучасний капіталізм також пов'язаний з особливим капіталістичним духом, що відповідав цьому складному механізму" [11, с. 188].

С.М. Булгаков виступив із послідовним спростуванням радикально утилітаристської філософії, що, як він вважав, домінувала в економічній теорії. Головним об'єктом булгаковської критики стали зразки цілковитого економічного детермінізму в інтерпретації людини, що переважали в економічній науці з часів класи-

чної школи. Ця критика була спрямована по наступних основних напрямках: 1) проти соціальної філософії гедонізму І. Бентама – одного з представників початкового етапу розвитку класичної школи, згідно з поглядами якого людина завжди прагне насолоди та матеріального задоволення; 2) проти "етичного матеріалізму політичної економії" А. Сміта та його відомої концепції "економічної людини", керованої переважно "егоїзмом", – тобто власним самоусвідомленим економічним інтересом та економічними потребами; 3) проти запозичених Д. Рікардо та його прихильниками (до речі, як і його послідовниками з числа представників неокласичного напрямку) уявлень про "економічну людину" як свого роду механізму для калькуляції задоволення, співставлення найбільших вигід з найменшими витратами; 4) нарешті, проти доктрини економічного матеріалізму К. Маркса та побудованих на її основі різного роду "матеріалістичних" концепцій соціалізму, які "механізують" суспільство та усувають живу людську особистість і нерозривно пов'язану з нею ідею особистої відповідальності, творчої волі" [11, с. 179].

На переконання Булгакова, "економізм" різних ґатунків "не сприяв вивченню духовних чинників економічного розвитку" [11, с. 198]. А саме цього бракувало, на його думку, вітчизняним дослідженням господарського життя, зокрема промислового розвитку. Тому простежується безумовна ідейна спорідненість теоретичних підходів Вебера з Булгаковським намаганням визначити доцільність господарської діяльності людини через її відповідність етичним принципам не тільки протестантизму, але і православ'я. При цьому вчений далекий від механічних запозичень та копіювання. Власне мова йде про введення ним у науковий обіг російського суспільствознавства Веберівської методології, її творче осмислення та використання, започаткування на цій основі вітчизняної економічної теорії соціологічно-етичної традиції пізнання людини та суспільства.

Слід зазначити, що під впливом Веберівської концепції примату релігійної етики у виникненні нового типу економіки та нових форм господарського життя у Булгакова значною мірою сформувалось *нове тлумачення людини*. С.М. Булгаков свідомо виступив із обстоюванням креативно-визначальної ролі людського фактора як провідника духовного начала, морально-етичних норм та християнських етичних принципів.

У праці "Народне господарство та релігійна особистість" методологія Веберівського аналізу протестантської господарської етики творчо розвинута С. Булгаковим на прикладі дослідження релігійного фундаменту православної трудової етики. С. Булгаков *виступає за розгляд господарського суб'єкта як цілісної людської особистості*. На цій основі ним робився акцент на значимості сукупності морально-етичних принципів, які керують економічною діяльністю та визначають економічну поведінку людини. Всупереч "економізму" класики та марксизму вчений відстоював більш широкий погляд на зміст економічної діяльності людини та суспільства як втілення етичних норм, господарської культури, релігійно-світоглядних засад. Булгаков переважно зосередився на обґрунтуванні та розкритті позитивного *морального впливу та господарської ролі православної аскези*, підкреслюючи в ній не стільки жертвовність, скільки моральний мотив свідомого суспільного служіння, орієнтованість на господарчу раціональність та ефективність. Цю працю можна інтерпретувати як зразок використання етичного методу в економіці та як дослід етико-психологічного аналізу російської економічної дійсності в умовах широкомасштабного розвитку капіталі-

тичної системи господарювання та практики ринкового підприємництва в Росії на рубежі XIX-XX ст.

Методологічний диспут між матеріалістичним детермінізмом та Веберівським культурно-етико-психологічним підходом до інтерпретації чинників економічного розвитку і зараз не втратив своєї актуальності. Як можна судити із численних джерел, він аж ніяк не є вичерпаним, а набувши трансчасового характеру, триває і дотепер. Даній проблематиці продовжує присвячуватись широка сучасна економічна література, зокрема з найновіших аналітичних розвідок – свіжий випуск ділових паперів Європейського центрального банку під назвою "Маркс vs Вебер: чи впливає релігія на політику та економіку?" [13, с. 11-12]. В умовах міжрелігійних, міжцивілізаційних викликів та суперечностей європейського мультикультурного середовища ця проблема набуває нової актуальності, гостроти та виразного політико-економічного звучання.

Необхідно зауважити, що саме історичний напрям, передусім його третя (завершальна) генерація (В. Зомбарт, М. Вебер) та соціальна течія (Р. Штамплер, Р. Штольцман) німецької економічної думки в теоретико-методологічному плані були передвісниками інституціоналізму, його теоретичним джерелом. С.М. Булгаков не тільки сприйняв та творчо розвинув на самобутньому етнорелігійному ґрунті започатковані ними методологічні традиції, а й піднявся до рівня їх синтезу в цілісній соціально-етичній інтерпретації економічної дійсності. Проте *фундаментальні методологічні засади його поглядів у своїй основі мають численні ознаки спорідненості і з традиційним інституціоналізмом* Т. Веблена.

Як відомо, історико-соціальний напрям в економічній науці упродовж свого розвитку відігравав роль теоретичної альтернативи класиці. Так само традиційний інституціоналізм від часів свого виникнення заявляв про себе, як про "бунт" проти неокласики. Звертає на себе увагу вражаюча схожість та синхронізація Вебленівського та Булгаковського методологічного протистояння економічній ортодоксії: прагнення відійти від звичних, усталених теоретичних схем, вийти за їх межі в інтерпретації предмета економічної науки, передусім розуміння людини як економічного суб'єкта, а звідси і змісту та факторів економічного розвитку людства. До речі, програмна стаття Т. Веблена "Обмеженість теорії граничної корисності", у якій він спростовує методологічну обмеженість класично-неокласичного гедонізму та абстрактної моделі економічної людини не тільки по багатьох принципових теоретичних позиціях цілком співзвучна С. Булгакову, але навіть видана у тому ж самому році, що і Булгаковське "Народне господарство та релігійна особистість" – у 1909(!). Якщо уважно співставити обидві праці (що має стати предметом спеціального дослідження) не важко побачити, що автори по багатьох принципових напрямках спростування "жорсткого ядра" економічної ортодоксії фактично солідаризуються, репрезентуючи нове інституційно-холістичне бачення людини як суб'єкта економічної життєдіяльності [12, с. 87-89].

Не важко переконатись, що С. Булгаков ставить і розв'язує дослідні проблеми економічної теорії з позиції *методологічного холізму* – цілісного, багатоаспектного, інтердисциплінарного бачення людини та економічної реальності в її історичному розвитку. Методологічний холізм Булгакова протистоїть однаково як методологічному матеріалізму марксизму, так і методологічному індивідуалізму маржиналізму. Визначальною ознакою своєрідності його економічних поглядів стає універсалізм. Це обумовлює кардинальну відмінність його економічних праць, яка полягає в дослідженні економічних

явищ під кутом зору їх філософських, соціальних, морально-етичних, мотиваційно-психологічних та релігійно-метафізичних аспектів. Методологічний холізм, який веде до розширення предмета економічної теорії, є вагомим споріднюючим фактором теорії С.М. Булгакова з інституційною економічною теорією. В цьому контексті його економічна спадщина може бути інтерпретована як започаткування інституційно-орієнтованої наукової традиції у російській економічній теорії.

Таким чином, історико-економічного аналітичне осмислення економіко-теоретичної спадщини С.М. Булгакова дозволяє дійти висновку про формування під теоретико-методологічним впливом історико-соціального напрямку системи соціально-етичних інституційно-орієнтованих економічних поглядів С.М. Булгакова, яка стала закономірним та вагомим етапом на шляху еволюції його наукового світобачення. Подальший хід творчих пошуків ученого аж ніяк не спростував даної позиції, а лише уточнив дослідну траєкторію у напрямі заглиблення в площину релігійної філософії та богослов'я.

Отже, наукова проблематика економічних досліджень С.М. Булгакова кінця 1900-х рр. була досить багатогранна. Вона охоплює проблеми наукової методології, позитивний та нормативний аспекти політичної економії, історії економічної думки. Інтерпретація в працях вченого таких проблем, як суть і призначення господарської діяльності суспільства та економічна природа людини здійснювалась не у вузько економічному аспекті, а була сповнена глибокого філософського, соціального, морально-етичного та метафізичного звучання. Це надавало досліджуваним проблемам особливої духовної наповненості та глибини.

Сучасне осмислення та включення в науковий обіг змістовного пласту економічної спадщини С.М. Булгакова є завданням великої науково-практичної та виховної вагомості. Це значною мірою сприятиме компенсації наслідків тривалої вимушено-штучної методологічної звуженості вітчизняної економічної теорії, що полягала у вилученні соціально-етичних, соціально-психологічних та інституційних досліджень з предметного поля економічної теорії. Проте історія економічної науки, у тому числі й на прикладі економічного спадку С.М. Булгакова, в черговий раз дає важливий урок: лише критично-творче відтворення всієї багатоманітності сучасного методологічного інструментарію та парадигмального спектру світової науки у вітчизняній робить розвиток останньої більш результативним, створюючи передумови для плідної взаємодії з визначальними тенденціями світового наукового процесу.

1. С. Булгаков. Розмисли. Творча спадщина у контексті XXI століття / За ред. В.Д. Базилевича. – К.: Знання, 2006. – 903 с. 2. Блауг М. Економічна думка в ретроспективі / Пер. з англ. – Київ.: Основи, 2001. – 670 с. 3. Цвайнерт Й. История экономической мысли в России. 1805-1905 / Пер. с нем. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2007. – 410. 4. Історія економічної думки України / Р.Х. Васильєва, Л.П. Горкіна, Н.А. Петровська та ін. – К.: Либідь, 1993. – 272 с. 5. Горкіна Л.П. Нариси з історії політичної економії в Україні (остання третина XIX – перша третина XX ст.). – К.: Наук. думка, 1994. – 243 с. 6. История экономических учений: Учеб. пособие / Под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой. – М.: ИНФРА-М, 2009. – 784 с. 7. Булгаков С.Н. От марксизма к идеализму. Статьи и рецензии. 1895-1903. – М.: Астрель, 2006. – 1008 с. 8. Булгаков С.Н. Труды по социологии и теологии. В 2 т. – Т. 1. – М.: Наука, 1999. – 335 с. 9. Булгаков С.Н. Философия хозяйства. – М.: Наука 1990. – 412 с. 10. Булгаков С.Н. История экономических и социальных учений. – М.: Астрель. – 2007. – 988 с. 11. Булгаков С. Два града. Исследование о природе общественных идеалов. В 2 т. Т. 1. – Москва, 1911. – 253 с. / 12. Веблен Т. Ограниченность теории предельной полезности // Вопросы экономики, 2007, № 7. – С. 86-98. 13. Basten C., Betz F. Marx vs Weber: does religion affect politics and economy? // European Central bank: Working papers, № 1393. – October 2011. – 49 p. // <http://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpwps/ecbwp1393.pdf>